

فصلنامه علمی

واکاوی مخصص مفصل قاعده اقرار

سید محمد حسینی دره صوفی (دانشجوی دکتری فقه و حقوق قضایی)

کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) و بسترسازی یک تحول در ادبیات آیینی
سید صالح صدر

اصول مدیریت زمان در منابع دینی

سید محمود محسنی (دانشجوی کارشناسی کلام اسلامی)

اعتبار سوگند استظهاری در اثبات دعوی در فقه و حقوق

سید جواد بلخی (دانشجوی دکتری فقه و حقوق قضایی)

نقش خانواده در اقتصاد مقاومتی

دکتر عبدالله گوهری طالع (دکتری فقه تربیتی)

بازدارندگی قدرت در سیاست خارجی دولت اسلامی

غلام سخی رحمانی (دانش پژوه دکتری قرآن و علوم سیاسی)

تخصیص یا تخصص بودن مستثنیات قاعده بینه

سید علی اصغر یعقوبی (دانشجوی دکتری فقه و حقوق قضایی)

غدیر، آغاز مسئولیت بزرگ مرد آسمانی

سید محمد رضا علوی

کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) و بسترسازی یک تحول در ادبیات

آیینی

سید صالح صدر^۱

چکیده

ادبیات آیینی به عنوان رساترین ابزار ترویج شعایر اهل بیت (ع) جزء مهم‌ترین مسائل علمی و هنری در آموزه‌های دینی است. بر اساس معیارهای ادبی انواع شعر، نثر، متون هنری و کلمات کوتاه که به رغم محتوای دینی داشتن دارای ترکیب‌های هنری باشد شامل ادبیات آیینی است. در پیشینه آن می‌توان گفت از عصر پیامبر اکرم که جنگ‌ها در قالب رجزخوانی‌ها وجود داشته است ادبیات آیینی تا به حال همچنان در متن زندگانی انسان شیعه در عرصه‌های گوناگون اجتماعی دارای جایگاه پُر رنگ و با اهمیت است. کتاب «ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع)» که توسط دانشمند عالیقدر حجت الاسلام سید حسن سجادی دره‌صوفی نگاشته شده است به رغم دستاوردهای خوبی که پیرامون ادبیات عرب بر جا گذاشته است به عنوان عامل بسترساز برای تحول در ادبیات آیینی ظاهر شده است. هدف از این تحقیق دستیابی به مصادیق مناسب و مصادیق حمایت از ادبیات آیینی در کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) است که از سالها به این سو با این رویکرد به ادبیات آیینی نگاه نشده است. نتایج این نوشته نشان می‌دهد که دینی‌سازی ادبیات و هنر، معرفی پیشوایان دینی و مذهبی به عنوان الگوهای ادبی، اهتمام ائمه معصومین (ع) به ادبیات و شاعران آیینی و سیره و گفتار آن‌ها پیرامون ادبیات؛ جزء پشتوانه‌های و حمایت‌هایی معنوی و بسترسازی برای ادبیات آیینی است که می‌تون به عنوان عامل جهت‌دهی ادبیات آیینی به سمت تحول و دگرگونی از آن یاد کرد.

واژگان کلیدی: ادبیات آیینی، ادبیات، اهل بیت، شعر، هنر.

۱. ماستری جزا و جرم‌شناسی دانشگاه خاتم النبیین "ص" کابل.

مقدمه

ادبیات به منزله موتور متحرک زبان‌ها و اندیشه‌ها است. اگر ادبیات را از یک زبان برداریم چیزی برای آن باقی نمی‌ماند. در این میان ادبیات عرب دارای نقش الگودهنده به دیگر زبان‌ها و رشته‌های ادبی است. زبان‌های فارسی، اردو، انگلیسی و بسیاری از زبان‌های دیگر متأثر از ادبیات عربی است. قدامت و استیلای این زبان بر دیگر زبان‌ها و جاذبه‌های معنوی و هنری این زبان سبب شده است که ادبیات عرب برای دیگر حوزه‌های ادبی نقش محوری و الگورا داشته باشد. در این میان کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) جهش تازه‌ای بر ادبیات عرب است که بعد از سال‌ها مغفول ماندن و نپرداخته شدن به این موضوع از پشتوانه‌های معنوی و بسترسازی‌ها برای ادبیات و ادبیات آیینی سخن گفته است. به رغم اینکه بیش از هزاران کتاب با موضوع ادبیات عرب امروز در دسترس است اما می‌توان گفت نگاه به این موضوع از این زاویه برای اولین بار در تاریخ ادبیات اتفاق افتاده است. لذا به سفارش جمعی جوانان افغانستانی منطقه عالم‌پرور تیوه‌تاش که در شهر مقدس قم به فعالیت‌های فرهنگی و دینی مشغول هستند و در این اواخر با شور و اشتیاق فراوان دست به راه‌اندازی مجله‌ی علمی تحت عنوان «نسیم کوثر» زده‌اند بر آن شدم تا نگاهی به این کتاب بیندازم و نقش این اثر را در بسترسازی‌ها برای نگرش‌های جدید در ادبیات آیینی بررسی کنم. از آنجا که نویسنده‌ی کتاب ارزشمند «ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع)» نیز از افتخارات جامعه تیوه‌تاش و افغانستانی است این موضوع از اهمیت بیشتر برخوردار است؛ زیرا چه‌بسا دانشمندانی از مناطق محروم افغانستان در کشورهای جهان زندگی می‌کنند که مردم از جایگاه و مقام علمی آنان بی‌خبرند و یا هم متواضعانه در جمع هم‌وطنان شان قرار دارند اما آثار علمی شان در مجامع علمی و آکادمیک دارای جایگاه بلند و اعتبارات علمی است. نویسنده کتاب «ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع)» جناب حج الاسلام سید حسن سجادی دره‌صوفی یکی از چهره‌های تأثیرگذار در حوزه علمیه قم است که به رغم مقالات علمی کتاب‌های دیگری چون سرهای سرفراز، عالم برزخ و ... از ایشان منتشر شده است. کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) بعد از چاپ اول در اندک فاصله‌ی زمانی مورد توجه مراکز علمی قرار گرفته و توسط مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی به چاپ دوم رفته است. در این نوشته در صدد آنیم تا نقش کتاب

کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) و بستر سازی یک تحول در ادبیات آیینی* ۲۳

مذکور را در متحول سازی بر محور بستر سازی ها برای ادبیات آیینی مورد بررسی قرار دهیم.

۱. ادبیات آیینی

ادبیات آیینی برگرفته شده از دو کلمه «ادب» و «آیین» است که به عنوان یکی از بالنده ترین شاخه های درخت ادبیات و به حیث پر بارترین و شکوهمندترین بخش ادبیات شناخته شده است. در تعریف ادبیات آمده است: «ادبیات کلامی است زیبا، دارای اسلوب والا که خیال انگیز و عاطفی نیز هست.» با توجه به تعریف فوق اگر ادبیات را هنری برای بیان احساسات و عواطف در چوکات کلمات و جملات بدانیم با بهره گیری از ادبیات می توان از ادبیات آیینی سخن گفت. بر این اساس «ادبیات هنری است که از یک سو با بهره گیری از زیبایی های هنری خود مانند موسیقی کلام و تناسب های لفظی و معنوی و شگردهای هنری مانند صور خیال و تصویر سازی و روایت پردازی روان و دل مخاطبان را متأثر می سازد و از سوی دیگر در صورتی که از محتوایی غنی و ریشه دار برخوردار باشد معارف و مفاهیم نابی را به طور مستقیم در ضمیر مخاطبان می نشاند.» در جای دیگر آمده است: «ادبیات آیینی شیوهی حرکت و سلوک را بیان می کند و نشان می دهد. این ادبیات بهترین روش ها و دقیق ترین فوز و فلاح و صلاح را نشان می دهد. چرا که ادبیات آیینی تصویر زیبای انسان های آسمانی است که با سرانگشت روشن خویش راه حرکت از خاک تا افلاک را نشان می دهند.» در حقیقت آشناسازی نسل های بعد با توصیف شخصیت و طرح فضایل نبوی، علوی، فاطمی و دیگر پیشوایان تا آخرین آفتاب پنهان امامت، حتی شئون یاران و اصحاب و پیوستگان این خورشیدهای غروب ناپذیر، ادبیات آیینی را سامان می دهد. در تعریف دیگر آمده است: «هر متن منشور و یا منظومی که به نحوی متأثر از آموزه های وحیانی قرآن کریم، تاریخ اسلام و پیشوایان دینی، منابع متقن روایی، کلمات قصار حضرات معصومین (ع)، نهج البلاغه، نهج الفصاحه، صحیفه سجادیه و ادعیه مأثوره باشد، در قلمرو موضوعی ادبیات آیینی قرار می گیرد.» بر اساس این تعاریف ادبیات آیینی دایره گسترده ای دارد که شامل انواع شعر و متون ادبی و هنری می شود.

۲. ادبیات عرب به منزله زیربنای مفاهیم ارزشی و ادبیات آیینی

آنچه در محتوای کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) وجود دارد معرفی ادبیات عرب به عنوان زیربنای مفاهیم ارزشی است. چنانچه نویسنده‌ی این کتاب گفته است: «تردیدی نیست که دانش ادبیات در فهم و درک مفاهیم و واژگان قرآنی و روایات از جایگاه ویژه برخوردار است.» ادبیات عرب در فهم آموزه‌های دینی نقش مهم دارد و بر همین اساس تمام ادبیات آیینی به نحوی از ادبیات عرب بهره می‌برد. جعفر شهیدی در این مورد می‌گوید: «این زبان و ادبیات رنگ عربی دارد اما از آن عرب به تنهایی نیست. بلکه سهم عرب از آن به نسبت دیگر کشورها فراوان‌تر نیست. می‌توان گفت نشأت این زبان در عربستان است و پرورش و تکامل آن از آن ملت‌های دیگر. همه ملت‌هایی که مسلمانی را پذیرفتند، در رشد این زبان و آماده کردن آن برای تعبیر عالی‌ترین مفاهیم دینی، علمی، فلسفی و عرفانی کوشیده‌اند.» بر این مبنا ادبیات عرب همیشه نقش پایه و زیربنا را در مفاهیم ارزشی و ادبیات آیینی داشته است. کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) به رغم اینکه هدف اصلی در آن تبیین ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) است به این مسئله نیز صحنه می‌گذارد که ادبیات عرب استوانه و مبنای ادبیات آیینی نیز هست. لذا عملاً بر زیربنا بودن این ادبیات به دیگر ادبیات که بر محور آیین و آموزه‌های دینی باشد تأکید کرده است.

۳. دینی سازی ادبیات به عنوان هنر

نگاه غالب نسبت به ادبیات و شعر این است که ادبیات کمتر ریشه‌ی دینی دارد و میان آموزه‌های دینی و آنچه هنر پنداشته می‌شود فاصله‌ی عمیق وجود دارد. اما کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) عملاً ادبیات را بخشی از هنر پنداشته و با استنادسازی و تبیین موقف اهل بیت (ع) نسبت به ادبیات به آن وجه‌ی دینی داده است. در این کتاب با تکیه بر دینی سازی ادبیات و هنر از شعر سخن گفته شده و نویسنده مبحث مهمی را پیرامون این موضوع طرح کرده است که در نتیجه روایات مربوط به مذمت شعر را متعلق به اشعار مبتذل و روایات مربوط به جواز شعر را مرتبط به شعرهای دینی و آیینی دانسته است. در بخش پایانی این بحث از شاعر بودن انبیاء و اوصیا سخن رانده است. چنانچه

کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) و بسترسازی یک تحول در ادبیات آیینی* ۲۵

گفته است «اولین شخصیتی که در تاریخ شعر در اسلام وجود دارد شخص پیامبر اعظم است که در کتاب‌های شیعه و اهل سنت به آن پرداخته شده است. آنچه در حافظه‌ی تاریخ مهجور باقی مانده است اینکه مشخص نیست چه مقدار شعر از آن حضرت در کتاب‌ها وجود دارد. بعضی مثل آقای شیخ علی حیدر مؤید که اشعار اهل بیت را از کتاب‌های مختلف جمع‌آوری نموده است، سی قطعه بیت از پیامبر اعظم نقل کرده است. بعضی از اشعار که ایشان به عنوان اشعار پیامبر نقل کرده مورد نقل بعضی از اهل تاریخ قرار گرفته است.» دکتر سجادی بعد از نقل روایات مربوط به نقل برخی اشعار از پیامبر (ص) گفته است: «آنچه از روایات استفاده می‌شود این است که اشعاری از آن حضرت شنیده شده دو دسته‌اند: دسته اول اشعاری که خود آن حضرت سروده است، دسته دوم اشعاری که دیگران به مدح آن حضرت سروده‌اند.» نویسنده کتاب از حضرت آمنه مادر پیامبر (ص)، حضرت امیرالمؤمنین (ع)، حضرت زهرا (س) امام حسن مجتبی (ع)، امام حسین (ع)، امام سجاد (ع) امام محمد باقر (ع)

امام صادق (ع)

امام کاظم (ع)؛ امام رضا (ع)؛ امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام، همچنین از حضرت امام زمان (عج) شعرهای را نقل کرده است که نشان‌دهنده اهمیت شعر و ادب در نزد ائمه معصومین است. نویسنده برای اینکه نشان دهد ادبیات در نزد اهل بیت (ع) از جایگاه مهم برخوردار است می‌گوید: «معلوم می‌شود که جایگاه شعر نزد اهل بیت بی‌بدیل است و در دفاع از حق و روشن شدن حق، یکی از سلاح‌های آنان شعر بوده است. نه تنها خود آن‌ها شاعر بودند، بلکه ایشان به کسانی که شعر می‌سرودند به پای شعرهای آن‌ها می‌نشستند و آن‌ها را تشویق می‌کردند. نمونه از این جریان، شعر دعبل نزد امام رضا (ع) است.» شکی نیست که بیان سروده‌های از ائمه معصومین (ع) و اهل بیت پیامبر اکرم (ص) رابطه ادبیات و هنر را با آموزه‌های دینی بیشتر می‌کند و نگاه‌های منفی نسبت به شعر و ادبیات را برمی‌دارد. از طرف دیگر به روشنی نشان می‌دهد که ادبیات دینی و اشعار دینی که بخش مهم ادبیات آیینی را شکل می‌دهد دارای ریشه عمیق در اندیشه‌های دینی است؛ تا آنجا که ائمه معصومین (ع) جزء پرچمداران این عرصه بودند و به شاعران و ادیبان متدین عصر خودشان احترام ویژه داشتند. این

ویژگی ادبیات آیینی و شعر را از حالت بی مبنایی به طرف ایدئولوژی گرا شدن سوق می‌دهد و در یک نگرش جدید شعر و هنر را به اهلیت (ع) پیوند می‌زند.

۴. معرفی ائمه معصومین (ع) به عنوان الگوهای ادبیات آیینی

چنانچه از نام کتاب «ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع)» پیدا است دیدگاه‌ها و نظریات ائمه معصومین (ع) جزء محورهای اصلی مباحث این کتاب می‌باشد. نویسندگان در تمام صفحات این اثر تلاش کرده است تا فرمایشات و احادیث منقول از پیشوایان شیعه که در حوزه ادبیات بر جای مانده است را بررسی کرده و در اختیار خواننده قرار دهد. اگرچه هدف اصلی نویسندگان طرح الگو در حوزه ادبیات نیست بلکه تبیین موضوع اصلی تحقیق است که ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) باشد؛ اما این نوشته به رغم خروجی‌های فراوانی که دارد طرح الگو برای ادبیات آیینی نیز بخشی از دستاوردهای آن محسوب می‌شود. هر ادیب و شاعری نیاز به الگوهای معنوی دارد و این الگوها هرچه کامل‌تر باشد به همان میزان کشش به طرف آن‌ها بیشتر است. لذا نویسندگان در صفحات متعدد سخنان ائمه معصومین (ع) را در باره ادبیات نقل کرده است که به صورت خلاصه به چند مورد اشاره می‌کنیم.

۱-۴. علم لدنی ائمه معصومین (ع) به زبان‌های دنیا

دکتر سجادی در صفحه ۲۵ کتاب از تسلط ائمه معصومین (ع) بر زبان‌ها دنیا یاد کرده که ریشه در علم لدنی ائمه معصومین (ع) دارد. ایشان در این زمینه روایتی را چنین نقل کرده است: «عربی آمد و به زبان عبری از پیامبر (ص) سؤال کرد: مردی از دنیا رفته است؛ دختری دارد و همسری؛ اموال او به دخترش می‌رسد یا به همسرش؟ حضرت به همان زبان جواب داد: اموال به دختر می‌رسد. در این هنگام امیرالمؤمنین علی (ع) وارد شد. پیامبر سؤال اعرابی را از امیرالمؤمنین پرسید و امیرالمؤمنین همان جواب را به اعرابی داد.» سجادی در تحلیل این سخن می‌گوید «این حدیث بیان‌کننده‌ی این نکته است که پیامبر و امیرالمؤمنین فقط متخصص علم ادب در زبان عربی نبودند بلکه متخصص علم ادب در همه زبان‌های عالم بودند.» همچنین در صفحه ۲۳ کتاب آمده است: «در منابع تاریخی و روایی شیعه به چشم می‌خورد که حضرات معصومین به همه زبان‌ها تسلط داشتند و ادیب بودند و

کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) و بسترسازی یک تحول در ادبیات آیینی* ۲۷

حتی زبان حیوانات را نیز می‌فهمیدند. داستان‌های مختلفی در تاریخ و روایات شیعه به چشم می‌خورد که ائمه (ع) زبان حیوانات را بلد بودند و مشکل آنان را حل می‌کردند. رسول خدا می‌فرمودند که پنج چیز به من داده شده که پیش از من به کسی داده نشده است؛ یکی از آن‌ها بلد بودن تمام زبانه‌ای عالم است. «این ویژگی برای ائمه معصومین (ع) مقام آنان در حد ادیبان و پرچمداران بلامنازعه ادبیات بالا می‌برد که دیگر انسان در ادب و سخن بایست از آن‌ها پیروی کنند و الگو بگیرند.

۲-۴. خطبه بدون نقطه و الف منقول از حضرت علی (ع)

آقای سجادی در بخشی دیگر اثر خود که به بیان فصاحت و بلاغت در کلام اهل بیت (ع) پرداخته است از خطبه‌ای بدون الف در نهج البلاغه یاد کرده است. این خطبه که از فرمایشات حضرت علی (ع) است یکی از شاهکارهای ادبی در حوزه ادبیات محسوب می‌شود. امروزه وقتی شاعری می‌خواهد شعر بگوید روزها روی ترتیب و ترکیب واژه‌ها و کلمات فکر می‌کند و جمله‌ها و واژه‌ها را جابجا می‌کند تا هنر ادبی در آن شعر نمایان شود. حضرت علی (ع) در آن عصر، خطبه‌ای را ایراد کرده است که «الف» در آن به کار برده نشده است. این خطبه نشان می‌دهد که ائمه معصومین (ع) الگوهای کامل ادبی هستند و شاهکارهای ادبی آن‌ها دلیل بر الگو بودن آن‌ها است. دکتر سجادی در بیان فصاحت و بلاغت حضرت علی (ع) گفته است: «بهترین دلیل که او خلاق بی‌نظیر سخن است خطبه‌ی بدون الف و بدون نقطه او است.»

۳-۴. بیان سفارشات ائمه معصومین (ع) در باره فصاحت و بلاغت

در بخش دیگر کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) به سفارشات و فرمایشات ائمه معصومین (ع) در باره فصاحت و معیارهای بلاغت پرداخته شده است. نویسنده کتاب تعداد زیادی روایات را در این زمینه نقل کرده و ما به نقل یک روایت از امام صادق (ع) بسنده می‌کنیم. طبق این نقل، حضرت امام صادق (ع) فرموده است: «ثَلَاثَةٌ فِيهِنَّ الْبَلَاغَةُ: التَّقَرُّبُ مِنَ مَعْنَى الْبُغْيَةِ، وَالتَّبَعْدُ مِنْ حَشْوِ الْكَلَامِ، وَالدَّلَالَةُ بِالْقَلِيلِ عَلَى الْكَثِيرِ؛ در سه چیز بلاغت و شیوایی است؛ معنا و مقصود را رساندن، از سخن بیهوده دوری جستن و با لفظ کم معنای بسیار را فهماندن.»

آنچه برای ادبی‌ترین جمله مهم است در روایت فوق در نظر گرفته شده است. لذا بر اساس کتاب ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) ائمه معصومین عملاً معیارهای ادبیات فصیح و بلیغ سخن گفتن را برای مردم بیان داشتند و آنان را به این علم تشویق نموده‌اند.

۴-۴. اهل بیت پیامبر به عنوان فصحای امت

در بخش دیگر کتاب به بیان فصاحت و بلاغت حضرت پیامبر اکرم و اهل بیت (ع) پرداخته شده است. به عنوان نمونه در صفحه ۵۴ ذیل عنوان «عوامل مؤثر در فصاحت حضرت محمد (ص)» آمده است: «خواستگاه ملکه فصاحت و بیان، که خاتم و سید الانبیا (ص) سر آمد آن بود، در مورد آن حضرت، الهام ربانی است؛ یعنی علم لدنی؛ زیرا خداوند برخی انبیا و اولیا را به علمی ممتاز کرده است این امتیاز نوعی معجزه و گرامی داشت آنان است. سخن آن حضرت، مطابق معیارهای هنری که اهل بلاغت و نقد ادبی به آن تخصص دارد، نشانگر قدرت عجیب و شگفت‌انگیز و فوق‌العاده آن وجود مبارک است.» نویسنده کتاب در ادامه به روایتی اشاره می‌کند که حضرت پیامبر فرموده است: «أَدَبِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي» «پروردگارم مرا ادب پیاموخت و نیکو مؤدب ساخت.» همچنین به این روایات استناد می‌کند که پیامبر فرمود: «برای من کلیدهای سخن، سخنان جامع و پایان دهنده داده شده است.»

همه این موارد نشان از ارائه بهترین و کامل‌ترین الگوها برای ادبیات و ادبیات آیینی است. بر این اساس ادبیات به صورت عام و ادبیات آیینی به صورت خاص ریشه در منابع دینی دارد و ائمه معصومین (ع) بهترین الگوها در این عرصه می‌باشند.

نتیجه

با توجه به آنچه مورد بررسی قرار گرفت روشن شد که یکی از آثاری که می‌توان آن را تحولی در ادبیات عرب در این عصر دانست کتاب ارزشمند ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع) است. این کتاب به رغم اینکه ادبیات عرب را از منظر

کتاب ادبیات عرب از منظر اهلیت (ع) و بسترسازی یک تحول در ادبیات آیینی** ۲۹

ائمه معصومین و اهل بیت بررسی کرده است استوانه و زیر بنا برای ادبیات آیینی است که بخش مهم آموزه‌های شیعه را تشکیل می‌دهد. دینی سازی ادبیات به عنوان هنر و تبیین ریشه‌های آن که منتهی به اهل بیت (ع) می‌شود، تبیین جایگاه اهل بیت (ع) نسبت به ادبیات و شعر، بیان نمونه‌هایی از ادبیات آیینی به نقل آنان، بیان فصاحت و بلاغت ائمه معصومین (ع) به عنوان الگوهای کاملی ادبی جزء نکاتی است که به حیث مصادیق مبناساز برای ادبیات آیینی به آن‌ها اشاره شده است. معرفی چنین الگوها در عرصه ادبیات دینی و بیان فرموده‌ها و سیره ائمه معصومین (ع) روزنه‌ی جدیدی را به روی ادبیات آیینی می‌گشاید که اتصال آن به وحی و امامت باشد.

منابع

۱. ابن اثیر جزیری، مبارک بن محمد، النهایة فی غریب الحدیث و الأثر، (قم)، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چ ۱، بی تا، ج ۱.
۲. خراسانی، محدثی، شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن، تهران، «مجمع فرهنگی عاشورا»، ۱۳۸۸.
۳. سید جعفر شهیدی، «زبان و ادبیات عرب و اهمیت آن از لحاظ زبان و ادبیات فارسی»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی پرتال جامع علوم انسانی، سمینار اردیبهشت ۱۳۴۹.
۴. رضایی، منصوره و رضایی دین، مصطفی، «جایگاه ادبیات آیینی در آموزش مجازی مفاهیم دینی» پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۶.
۵. سجادی دره صوفی، سید حسن، ادبیات عرب از منظر اهل بیت (ع)، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، چ ۲، ۱۳۹۵.
۶. طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، تهران، کتاب فروشی مرتضوی، چ ۳، ۱۴۱۶ هـ ق، ج ۲.
۷. فتوحی، محمود، عباسی، حبیب الله، فارسی عمومی تهران، سخن، چ ۲۶، ۱۳۸۸.
۸. مجاهدی پروانه، محمد علی، ادب آیینی و جایگاه شعر و ادب آیینی در زبان فارسی، مجله معارف، ۱۳۸۹، شماره ۸۱.
- ۹.

